

AHMED RASİM'İN İBRAHİM MÜTEFERRİKA VE MATBAACILIK ÜZERİNE YAZDIKLARININ İNCELENMESİ

GİRİŞ

Yaşar A. Tonta *

Bu çalışmanın amacı, varolan bilgi ve düşüncelerin kitleselleşmesinde en önemli etmenlerden birisi olan devingen (müteharrik) harfli matbaanın Türkiye'ye girişi konusuyla ilgili olarak, özelde Ahmed Rasim'in *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde yazmış olduğu "İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık" adlı makalesini değerlendirmek, genelde konuyla ilgili basılı kaynaklardan yararlanarak Ahmed Rasim'in yazdıkları çerçevesinde Müteferrika ve matbaacılık konusunu incelemektir.

Bilindiği gibi, yazının bulunuşuyla birlikte yazı malzemesi de hızla değişmiş ve kâğıt bulunmuştur. İ.S. I. yüzyılda Çinliler tarafından bulunduğu sanılan kâğıt, o zamana değin elde edilen bilgi birikimini kayda geçirmekte kullanılmıştır. Böylece, mevcut bilgi deformasyona uğramaksızın kuşaktan kuşağa aktarılabilmektedir.

Yazıda mekanizasyon devingen harfli matbaanın bulunuşuyla sağlanmış, Müteferrika'nın da değindiği gibi, bir cilt yazma zahmetiyle binlerce cilt doğru yazılmış eser elde edebilme olanağı doğmuştur.

Çalışmamızda, matbaanın Türkiye'ye girişi genel hatlarıyla incelenmektedir. Ahmed Rasim'in makalesinde ilk basılan eserlere kısaca değinildiğinden Müteferrika Matbaası tarafından basılan eserler konusunda ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Yazı kaleme alınırken "kesin anlatım" yerine "deneyimci anlatım" yeğlenmiştir. Bu durum, İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık konusunda aydınlatılması gereken birçok husus olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta, çok kesin bir yargı olmakla birlikte konuyla ilgili olarak Niyazi Berkes şunları söylemektedir: "... basılı Osmanlı kaynaklarında İbrahim Müteferrika üzerine orijinal kaynaklı hiçbir bilgi yoktur; arşivlerdeki bilgilerin hiçbiri de incelenmemiştir."¹

AHMED RASİM : YAŞAMI VE YAPITLARI

İstanbul'da doğan yazar gazeteci ve tarihçi Ahmed Rasim (1864-1932), çocukluğunu akraba ve yakınlarının koruyuculuğu altında geçirmiştir. Darüşşafaka'yı birincilikle bitirdikten sonra bir süre devlet memurluğu yapan Ahmed Rasim, Ahmed Midhat Efendi'nin teşvikiyle basın yaşamına atılmıştır. Çeşitli gazetelerde makale, söyleşi, şiir ve çevirileri yayımlanmış, 1927 yılında da milletvekili olarak Meclise girmiştir.

(*) Araştırma görevlisi, H.Ü. Kütüphanecilik Bölümü

(1.) N.Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978. s. 51

Ahmed Rasim'in toplam 140 kadar yapıtı vardır. İstanbul yaşamını anlatan öykü ve romanları, duygusal aşk öyküleri, çeşitli konularda yazdığı fen kitapları ve çevirileri de olan yazarın yapıtlarından bazıları şunlardır: *İlk Sevgi* (1891), *Güzel Eleni* (1892), *Meyli Dil* (Gönül Kayması) (1892), *Mektep Arkadaşım* (1895), *Nâkâm* (meramına Eremeyen) (1898), *Askeroğlu* (1899).

Ahmed Rasim Meşrutiyetten sonra tarihsel konuları da işleyerek ortaokullarda (kadadi) okutulmak üzere dört ciltlik *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*'ni (1910-1912) yazdı. Bu yapıtın asıl değeri "faide" başlığı altında verilen dipnotlardır. Sayfanın yarısını kaplayan bu dipnotlarda eski devirlerin gelenek-göreneklerine, askeri ve yönetsel örgütlenmesine ve tarihsel terimlere ilişkin bilgiler verilmektedir. Nitekim çalışmamıza temel olan "İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık" adlı makale de ikinci cildin 811-819. sayfalarında yer alan 186 numaralı "faide" de bulunmaktadır. Adı geçen makale metin incelemesi yöntemiyle aşağıda verilmektedir.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA VE MATBAACILIK

"Osmanlı hizmetine dahil olan Macarlardan iki zat iki büyük hizmetle sairlerinden serfiraz olmuşlardır (diğerlerinden üstün tutulmuşlardır). Bunlardan biri topçu Urban, diğeri matbaacı İbrahim Müteferrika'dır.

"Urban kendi arzusu ile Türklerin yanına gelip Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlılara ilk büyük topları döktü. İstanbul fethinde şehrin duvarlarında rahneler (büyük delikler) açan cesim toplar Urban Usta'nın maharetiyle meydana gelmiştir.

"İbrahim Müteferrika kendi arzusu ile değil vukuatın ilcâsıyla Osmanlı hizmetine girmiştir. Müşarunileyh (adı geçen) Hıristiyanlık mezahibinden *Kalvinist* mezhebinde fakir bir Macar aileye mensup olan 1085'te Macaristan'ın şark tarafında kâin *Kolojvar* şehrinde doğmuştur. 1104 senesinde Orta Macar Kralı *Tököli Bey* Osmanlı ordusuyla mütefikan (birlikte) Nemçe aleyhine vuku bulan muharebede İbrahim Müteferrika esir düşmüş. Fidyeye necat (kurtulmalık) veremediği için 1106'da İstanbul'a getirilip burada esir olarak satıldı. Hin-i esaretinde (köleliği sırasında) kaba, zalim bir adamın eline düşerek köleliğe adem-i tahammülüne binaen (köleliğe tahammül edemeyerek) İslâm olarak İbrahim tesmiye olundu (adlandırıldı).

"İbrahim Efendi *Risale-i İslâmiyye* namı altında bir kitap te'lif etmiş idi. Kitabın muhteviyatı din-i İslâmı müdafaaya münhasır makalât-ı ilmiyyeden (bilimsel makalelerden) olmağla bilâhare sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'nın nazar-ı dikkatine çarpmış ve mumâileyhi (adı geçeni) himayesine almıştır." ²

Ahmed Rasim'in makalesinin başından yaptığımız bu alıntıdan sonra verilen

(2) Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi* Cilt II, İstanbul: Sems Matbaası, 1326-1329 ss. 811-812.

bilgilere kısaca bir göz atalım; Ahmed Rasim, Müteferrika'nın kendi isteği dışında müslüman olduğunu, Kalvinci bir aileye mensup olup H. 1085'te Kolojvar'da doğduğunu; Osmanlı ordusu ile yapılan savaşta esir düştüğünü ve kurtulmalık veremediği için İstanbul'a getirilip köle olarak satıldığını, köleliğe tahammül edemediği için de İslâmiyeti kabul ettiğini yazmaktadır. Yazar, Müteferrika'nın *Risale-i İslâmiyye* adlı İslâm dinini savunan bilimsel makaleler içeren bir kitap yazdığını ve yazdığı bu kitapla da sadrazamın dikkatini çekerek himayesine girdiğini de eklemektedir. Bu konuda araştırma yapanlar *Risale-i İslâmiyye*'nin İslâm dinini savunmak için yazılmış bir kitap olduğu konusunda birleşmektedirler. Oysaki, söz konusu kitabın İslâmiyeti savunan bir eser olmadığı Niyazi Berkes'in çalışmaları sonucu ortaya çıkarılmıştır. Berkes şunları söylemektedir:

"Gerçekte bu eser ne İslâmlığın savunmasıdır, ne de İslâm bilimleri üzerine yazılmış bir eserdir. (...) Bu eser Katolikliğe, papalığa ve teslis inancına hücum eden bir polemiktir. Asıl önemli yanı bize İbrahim'in aslında sanıldığı gibi Kalvinist olmadığını göstermesindedir. Bunu öğrendiğimiz zaman İbrahim'in Türklere karşı Avusturya ordusunda savaştığına, kölelik yüzünden müslümanlığa geçtiğine inanmak güçleşir."³

Berkes, *Risale-i İslâmiyye* hakkında daha geniş bilgi verdiği 20 numaralı dipnotta yazmanın kendisinde bile *Risale-i İslâmiyye* adının geçmediğini; bu adın bir katalogcu tarafından rastgele verilmiş bir ad olduğunu söylemektedir. Dahası, "İslâmlığı bilmeyen bir kişi olmayan İbrahim'in Katolik Habsburg'ların yönetimi altında yaşamaktansa Osmanlılığa geçerek müslüman olduğu apaçıktır"⁴ sözleri de Berkes'e aittir.

Berkes'in verdiği bu bilgilere dayanarak Ahmed Rasim'in değindiği (Müteferrika'nın Kalvinci bir aileye mensubiyeti, kurtulmalık veremediği için köle olarak satılışı, köleliğe dayanmadığı için müslüman oluşu, *Risale-i İslâmiyye*'nin "din-i İslâmı müdafaaya münhasır" bir eser olduğu, ve yine aynı kitap dolayısıyla müteferrika'nın Damat İbrahim Paşa'nın himayesine girmesi vd.) ansiklopedik bilgilerin gerçeklerle bağdaşmadığı görülmektedir. Sait Maden'in deyişiyle, bu ansiklopedik bilgiler şimdiye dek bu konuda araştırma yapanların biraz eksik biraz fazla kullandıkları bir "ortak mal" durumundadır.⁵

Tarihsel bilgi açısından bu dönemlerdeki dinsel gelişmelere de kısaca değinmek gerekmektedir.

XVIII. yüzyılda Batı Avrupa Hıristiyanlığı birkaç mezhebe bölünmüştü. (Katolik,

(3). Berkes, a.g.y., s. 52

(4). a.y. s. 53.

(5). Sait Maden, "İbrahim Müteferrika İçin Bir Yeniden Değerlendirme Çalışması, "Milliyet Sanat Dergisi Yeni Dizi No. 1, (Şubat 1980), s. 87

Lu terci, Anglikan). Kalvencilik de bu mezheplerden birisidir. Hıristiyan dininde görüle bu klikleşme o zamana değin herkesçe kabul edilen "tek ve mutlak bir gerçek fikri" üzerinde olumsuz etki yaptı. Dinsel savaşlarda birçok kan aktı. Ama zıt mezheplerin birarada yaşaması gerektiği düşüncesinin gelişmesine de katkıda bulundu. Bu arada, tek ve mutlak bir gerçek fikrini devam ettirmek isteyenler Unitarizmi kurdular. Müteferrika Kalvinci değil, tersine Unitariusçudur. Unitarizmin İslâm dinine yakın bir doktrin oluşu, genelde tektanrıçılığa dayanması Müteferrika'nın zor yoluyla müslüman olmadığına da bir kanıt olabilir. Çünkü, kilise bağnazlığına karşı çıkan, din ve inanç ayrımını, her türlü düşünce özgürlüğünü savunan, diğer bilim dallarıyla yakından ilgilenen, kısacası sözcüğün tam anlamıyla tam bir entelektüel olan Müteferrika'nın İslâmiyet konusunda da bilgisi olması beklenir. Ayrıca, Unitarizmin kurucusu olan Michael Servetus'un (1511-1553) Unitariusçuların inançlarını yaymak için Kur'an'ı tanık göstermesinin Müteferrika'yı da etkilemiş olabileceği kuşkusuz düşünülmelidir.

Kalvencilikle Unitariusçuluğun birbirlerinin tam karşıtı doktrinler olduğunu belirtmek için Michael Servetus'un diri diri yakıldığını da eklemek gerekmektedir.

Ahmed Rasim'in konu üzerine yazmış olduğu makaleden yaptığımız alıntılarını kaldığımız yerden sürdürelim:

"1128'de Avusturya ile zuhur eden muharebede Belgrat'ta içtima eden Macarlara tercümanlık vazifesiyle memur olarak (1129) Orta Macar Kralı meşhur Rakoçi de Dersaadet'e gelmekle İbrahim mumâileyh yanında kalmıştır. Hatta Rakoçi'nin Tekfur dağında ikameti esnasında dahi İbrahim Efendi'yi beraberinde bulmuş ise de ekser vaktini İstanbul'da Sadrazam İbrahim Paşa nezdinde geçirmiştir. Macar efazılı müverrihinden (erdemli tarihçilerinden) olan Doktor Karaçun Efendi bunları yazdıktan sonra diyor ki:

' Sadrazam Osmanlılar arasında ulûm ve fînûn ile Avrupa medeniyetinin taammüm ettirilmesi (genelleştirilmesi) arzusunu ibraz ve izhar etmekte idi. Fransa Sefaretinden avdet eden Yımisekiz-Mehmed Çelebi ile oğlu Said Efendi - ki bilâhare sadrazam olan Said Paşa'dır - İbrahim Paşa'yı teşvik ederlerdi.

'İbrahim Efendi bu maksuda nâil olmak için Sadrazama bir matbaa teşkil ve tesisi hakkında müracaat etti. Sadrazam tasvip edip icrasını emreyledi ve bu husus için İbrahim Efendi'ye kifayet miktarı para dahi verdiğiinden İbrahim Efendi Viyana'dan hâkkâklar ile hurufat dökmeçileri ve matbaacıları getirip işe başlamak istedi. Ama gayrı me'mul mümânaata uğradı (beklenmeyen engellerle karşılaştı)' "6

Alıntıdan da anlaşılacağı üzere Ahmed Rasim kaynak olarak Karaçun Efendi'den yararlanmıştı.

(6). Ahmed Rasim, a.g.y. ss. 812-814

Doğal olarak İbrahim Müteferrika Osmanlı sınırları içinde yaşamaya başladıktan sonra çeşitli kademelerde birçok görev yapmıştır. Başarılı hizmetleri dolayısıyla ki kendisine "müteferrika"lık görevi verilmiştir.

Bilinen o ki, İbrahim Müteferrika Osmanlı hizmetine girmezden çok önceleri basma sanatını tanımaktadır. Berkes, Müteferrika'nın hangi nedenlerle matbaayı tanımış olabileceğini şöyle anlatmaktadır.

"Erdel ve Macaristan, Orta Avrupa'da matbaacılığın çabuk yerleştiği yer olmuştur. Osmanlı tarihçisi Peçevi'nin doğum yeri olan Peç şehrinin başlıca kilisesi 1570 de Unitarius akidesini kabul etmişti. Bir yüzyıl sonra o zamanın en tanınmış harf dökümcüsü ve basımcısı olan Misztotfakulu Mihail Kiss, Kolojvar şehrinde 1689 da o zamanın en önemli Unitarius basımevini kurmuştur. Orada, İbrani, Ermeni ve Gürcü harfleri döken bu adam bastığı kutsal kitap metni dolayısıyla Kalvinistlerin hücumuna uğramıştı. İbrahim Müteferrika daha Türk olmazdan önce basma zenaatını değilse bile basımevini yakından bilen bir kişi idi. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ye basımevi açılması fikrini o getirmiştir."⁷

Kaldı ki, Selim Nüzhet Gerçek'e göre Müteferrika daha 1719-1720 yıllarında şimşir üzerine kazılmış olan 19x48,5 cm. boyutunda bir harita basmış ve altına da şu notu düşmüştür: "Benim devletü efendim eğer fermanınız olursa dahi büyükleri yapılır. Sene 1132."⁸ Ki bu tarih 1719'a karşılık gelmektedir. Oysa Said Efendi'nin Paris'ten dönmesi 1725 yıllarına rastlamaktadır ve Müteferrika bu sırada Karadeniz haritasını basmakla meşguldür. Osman Ersoy da eserinde,⁹ Müteferrika'nın Said Efendi'den önce matbaa işleri ile ilgilendiğine dair bulduğu bir belgeden söz etmektedir.

Bu durumda, matbaa açılması fikrinin Said Efendi'ye Müteferrika tarafından açılmış olabileceği düşünülebilir. Eğer Said Efendi'nin matbaanın kurulmasında bir rolü olduysa – ki olmuştur – bu rol: 1) Matbaanın açılması için gerekli sermayenin Said Efendi tarafından bulunması; 2) Said Efendi'nin (devlet kademesinde iyi bir yerde görevli olmasından dolayı) bürokratik engellerin aşılmasında "yardımcı olma," "torpil" görevini üstlenmesi şeklinde gerçekleşmiş olabilir.

(7). Berkes, a.g.y. s. 57

(8). Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I; Müteferrika Matbaası*, İstanbul 1939. s. 34. (Eserin vesikalar bölümünde Marmara Denizi Haritasının klişesi faksimile olarak vardır.)

(9). Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, 1959 s. 31

Ahmed Rasim Karaçun Efendi'yi kaynak göstererek Müteferrika'nın Sadrazama matbaa kurulması konusunda baş vurduğunu; Sadrazamın bu başvuruyu onaylayarak kurulmasını emrettiğini ve dahası, bu iş için Müteferrika'ya yeterli miktarda para bile verdiğini kaydetmektedir. Ancak, ne Sadrazamın matbaanın kurulmasını emrettiği ve ne de bu husus için Müteferrika'ya yeterli miktarda para verdiği belgelendirilmemektedir.

Hâkkâkların ve hurufat dökmeçilerinin nereden getirildiği konusunda, yapılan araştırmalarda çok değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ahmed Rasim'in kaynak gösterdiği Karaçun Efendi hâkkâkların ve hurufat dökmeçilerinin Viyana'dan getirildiğini; Selim Nüzhet Gerçek Lork'a dayanarak "İstanbul" da isaga edildiğini" (kalıba döküldüğünü),¹⁰ Necip Asım harfleri dökenin Araboğlu adında bir Ermeni olduğunu,¹¹ Carleson ise harflerin ehliyetli Alman ustalarınca döküldüğünü iddia etmektedirler.¹² Osman Ersoy da elindeki belgelere dayanarak harflerin İstanbul'da döküldüğü ve yapılması mümkün olan bütün materyalin İstanbul'da yapıldığı sonucuna varmaktadır.¹³

Hâkkâk ve hurufat dökmeçilerinin Viyana'dan getirildiği hususuna olumlu yönden yaklaşılacak olursa şunlar söylenebilir: Avusturya ve İtalya o devirde matbaacılığın en fazla geliştiği ülkeler durumundaydı. Eğer Viyana'da Arap harfleriyle basımcılık daha ileride idiyse, belki de bu nedenle hâkkâklar ve hurufat dökmeçileri Viyana'dan getirilmiş olabilir. Ancak bu olasılık çok zayıf görünmektedir.

Öte yandan S.N. Gerçek Müteferrika'nın kitap basma izni almak için verdiği dilekçenin çok güzel olan nesih yazıları ile ilk basılan eserlerin yazılarının birbirine benzemesinden dolayı harflerin İstanbul'da dökülmüş olabileceğini söylemektedir.¹⁴

Su da bir gerçek ki, İstanbul halkı matbaayı çok önceki tarihlerden beri tanımaktadır. Çünkü, o devirde İstanbul'da azınlıklar tarafından kurulmuş ve faaliyette olan matbaalar bulunmaktadır.¹⁵ Ersoy'a göre ilk Türk matbaası kurulurken azınlıklardan yardım görülmüştür. Ersoy bu tezini şöyle desteklemektedir:

(10) Gerçek, a.g.y. s. 60

(11) Ersoy, a.g.y. s. 35

(12) Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*, Yayına Hazırlayan: M.A. Kbulut, Ankara 1979.

(13) Ersoy, a.g.y. s. 35

(14) Gerçek, a.g.y. s. 60.

(15) İstanbul'da kurulan Musevi, Ermeni ve Rum matbaaları konusunda S.N. Gerçek in eserine bakılabilir. (s.26) Ayrıca, matbaanın yayılmasıyla ilgili olarak bkz. Ersoy, a.g.y. Ek I.

"... İbrahim Müteferrika tarafından verilen istidanın ortalarındaki bir paragrafta matbaa işlerinden anlayan edavat ve âlât ve mühimmat san'atında mahir yona adlı bir Yahudinin yardımından bahsedilmektedir."¹⁶

Ahmed Rasim daha sonra makalesine şöyle devam etmektedir:

"Bu memlekette tarik-i ilmiyye ricali zinüfuz olmakla (bilim adamları etkin olmakla) bu ihtirâ-ı cedide (yeni buluşa) bir türlü cevaz (izin) vermediler. Matbaanın müslümanlar arasında isti'mal olunmamasını (kullanılmamasını) Sadrazama alettekrar (tekrar tekrar) arz ettiler. Ve lüzumundan fazla kitapların meydan-ı tedavüle vaz' edilmesi ile (dolaşıma konulması ile) asayiş-i umumi (genel düzen) ve muamelât-ı diniyye (dinsel işlemlere) ihtirâ-ı mezkurun (adı geçen buluşun) tehlikeli olacağını zikreylediler."¹⁷

Sait Maden'e göre Ahmed Rasim yukarıdaki bilgileri De Saussure'dan alarak vermektedir. Sait Maden, De Saussure'un bir süre Tekirdağ'da Rakoçi'nin yanında bulunmuş bir Macar soylusu olduğunu, bu arada Müteferrika ile de tanışmış olabileceğini, fakat verdiği bilgilerin belli tarihlerden ve belgelerden yoksun olduğunu kaydetmektedir.¹⁸ Bu nedenle de De Saussure'a pek güvenmemek gerekmektedir. Dikkati çeken diğer bir nokta da, De Saussure'un, matbaanın buluşunun üzerinden üç yüzyıla yakın bir süre geçmesine karşın, matbaadan hâlâ "ihtirâ-ı cedid" diye söz etmesidir.

Yukarıdaki paragrafta, matbaanın işler hale geçmesiyle birlikte gereğinden fazla kitapların piyasaya çıkmasıyla genel düzenin ve dinsel işlemlerin bozulacağından söz edilmektedir. Ancak gereğinden fazla kitapların ne şekilde zararı dokunacağı konusunda ne yazık ki ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla basılacak kitapların nasıl zararlı olacağı anlaşılmamaktadır.

Ahmed Rasim, matbaaya karşı çıkılmasıyla ilgili olarak makalesinde şu satırlara da yer vermektedir.

"İstanbul'da o zamanlar yüzlerce adamın maişeti (geçimi) yalnız kitapların istinsahı (çoğaltılması) ve yazısı olmayanların mektuplarını yazmak hususuna münhasır idi. Bunlar da matbaanın küşadından (açılmasından) mutazzarır (zararlı) olacaklarından ve medar-ı maişetlerini (geçim yollarını) kaybedeceklerinden haif olduklarından (korktuklarından) hoşnut olmadılar. Bunlar Sadrazamın matbaayı iltizam ettiği-

(16) Ersoy, a.g.y. s. 35

(17) Ahmed Rasim, a.g.y. s. 814

(18) Maden, a.g.m. s. 87

